

§ 3. Соціалізація особистості

3.1. Поняття соціалізації

Особистість — це сукупність соціальних і духовних властивостей людини, що залежать від її участі в суспільному житті та культурі і виявляються через її діяльність і спілкування.

Соціалізацією називається процес засвоєння культури (норм поведінки, цінностей, ідей, правил, стереотипів розуміння) і формування соціальних якостей, завдяки яким людина стає дієздатним учасником соціальних зв'язків, інститутів та спільнот.

Основними чинниками, що визначають процес формування особистості, є культурні зразки поведінки в соціальній групі, до якої належить людина, а також її суб'єктивний, унікальний особистісний досвід.

3.2. Етапи соціалізації

У процесі соціалізації виокремлюють певні етапи, які часто співвідносять з віковою періодизацією життя людини. Так, на формування особистості впливають біологічні фактори, фізичне оточення, загальні культурні зразки поведінки в окремій соціальній групі. Але головними чинниками, які зумовлюють процес формування особистості, є груповий досвід і суб'єктивний, унікальний особистісний досвід. Ці фактори повною мірою виявляються у процесі соціалізації особистості у трьох стадіях:

- дотрудова соціалізація (раннє дитинство, період навчання);
- трудова соціалізація (активна участь у трудовій діяльності);
- післятрудова соціалізація.

На кожному етапі відбувається поступове формування власного «Я» особи. Людина не може один раз у дитинстві остаточно сформуватися так, щоб уже більше ніколи не змінюватися. Упродовж життя вона набуває все нових соціальних статусів й ролей, наприклад: студент, працівник, пенсіонер, дочка, мати, бабуся тощо. Ми часто переходимо з однієї групи в іншу, пристосовуючись до нових умов (наприклад, із сім'ї у школу, зі школи — на роботу). Також змінюється світ, у якому ми живемо, вимагаючи змін і від нас. Тому процес соціалізації відбувається впродовж усього життя людини — від народження і до глибокої старості. Особа засвоює різні соціальні норми, вживається у все нові соціальні ролі, вчиться взаємодіяти з іншими — і в цьому процесі формується її соціальне «Я».

У ході соціалізації виокремлюють певні кризові точки, коли відбувається своєрідний «злам» у житті людини. Коли виникає така гостра проблемна ситуація, що старі механізми розв'язання проблеми вже не діють, а нові — ще не готові, належно не освоєні. Зазвичай люди в такій ситуації відчують розгубленість і тривогу: звичний уклад життя порушено, а яким буде новий, ще невідомо. У кожного можуть бути свої кризові ситуації: одруження, народження дітей, зміна місця роботи, призов до армії тощо. Проте в житті переважної більшості людей виокремлюють три основні кризові точки:

- 16-17 років. Закінчення школи і підготовка до вступу у вищий навчальний заклад або пошук роботи. Зробити свій вибір дуже складно, катастрофічно не вистачає знань, життєвого досвіду.
- Криза середини життя (приблизно 45 років). Людина озирається на пройдений шлях і оцінює його. Вона зіставляє ідеальну траєкторію свого життя з реальною. Що більша розбіжність, то

більше невдоволення власним життям. Ще можна змінити уклад життя, професію, але психологічно зробити це вкрай важко.

- Завершення трудової кар'єри і вихід на пенсію. З виходом на пенсію не тільки різко змінюється стиль життя людини, але і її соціальний статус, становище в суспільстві.

3.3. Суб'єкти соціалізації

Без спілкування з іншими людьми неможливо усвідомити своє «Я». Американський соціолог Чарлз Кулі створив теорію «дзеркального Я», яка пояснює, як саме люди творять себе і свій світ завдяки участі в процесах соціальних взаємодій. Відповідно до цієї теорії людина творить себе, орієнтуючись на те, як її сприймають довколишні, приглядаючись до їхніх реакцій так само, як ми вдивляємось у дзеркало. Науковець виокремив три фази в процесі творення людиною свого «Я»:

По-перше, ми уявляємо, який маємо вигляд в очах інших (чи пасує мені ця зачіска? чи правильно я повівся у відповідній ситуації?).

По-друге, ми уявляємо, як інші люди оцінюватимуть нас. Скажімо, з погляду певної групи якась модель поведінки вважається неприйнятною.

По-третє, на підставі зазначених вище уявлень ми виробляємо певний тип внутрішнього самовідчуття — почуття сорому або гордості.

Варто зазначити, що процес дзеркального відображення власного «Я» є суб'єктивним і не завжди відповідає об'єктивній дійсності. Наприклад, певний тип поведінки може бути неприйнятним для однієї групи, зате цілком прийнятним або навіть схвалюваним з погляду іншої соціальної спільноти.

Осіб, які навчають людину культурних норм і допомагають їй засвоювати соціальні ролі, називають агентами соціалізації. Розрізняють агентів первинної соціалізації й агентів вторинної соціалізації

Агенти первинної соціалізації — люди, які становлять найближче оточення особи (батьки, родичі, друзі). Агенти первинної соціалізації виконують багато функцій (наприклад, батьки щодо дитини можуть бути водночас вихователями, друзями, опікунами, учителями тощо), їхні функції взаємозамінні (батько за певних умов може взяти на себе виконання функцій матері щодо дитини). Водночас кожен агент дає індивідові в процесі соціалізації дещо унікальне, що може дати тільки він. Крім того, агенти первинної соціалізації не отримують грошової винагороди за виконання своїх обов'язків (батьки виховують тебе, а друзі дружать із тобою не тому, що за це отримують зарплатню).

Агенти вторинної соціалізації — це представники адміністрації навчального закладу, армії, підприємства, партій, засобів масової інформації, церкви тощо. Контакти із цими агентами є зазвичай нечастими, менш тривалими, а їхній вплив, як правило, слабший, ніж в агентів первинної соціалізації. Кожен із них виконує не більше однієї-двох функцій, які є спеціалізованими, а тому не можуть бути взаємозамінними (наприклад, функції поліцейського і священика). Особливістю цих агентів є те, що вони зазвичай отримують грошову винагороду за виконання своїх функцій.

Установи, що впливають на процес соціалізації, спрямовують його, називають інститутами соціалізації. Вони розвивають особистість, розширюють її знання про світ, її розуміння того, якою є бажана й небажана соціальна поведінка. Різноманітні формальні організації та офіційні установи, такі як школа, армія, суд, церква, засоби масової інформації, партії відповідають за набуття специфічно-рольового знання, коли ролі прямо або побічно пов'язані з трудовою діяльністю.

Унікальний індивідуальний досвід

Чому ж діти, які виростили у тій самій сім'ї, іноді доволі відрізняються одне від одного, навіть якщо вони мали подібний груповий досвід, тобто на них впливали ті самі агенти соціалізації? Тому що вони не мали повністю ідентичного групового досвіду, їхній досвід був подібним, але чимось і різнився. Варто також підкреслити, що картина індивідуального досвіду ускладнюється тим, що особистість не просто накопичує досвід, а й засвоює його. Кожна людина по-своєму, відповідно до власного досвіду, інтерпретує ті події, які відбуваються з нею, її близькими та знайомими. Ці події, немов цеглинки, з яких особистість вибудовує власну споруду.

3.4. Соціалізація як ресурс формування громадянської ідентичності

Громадянська ідентичність — це самоотождення особистості з громадянською спільнотою держави, а також усвідомлення себе членом громадянського суспільства.

У сучасному світі — складному, різноманітному, швидкозмінному і відкритому — людині доволі непросто здійснити громадянський вибір і прийняти ті чи ті громадянські норми. Особливо це стосується молодих людей. Адже на них впливає не лише сучасна нестабільність суспільства та криза звичних норм і цінностей, а й об'єктивні труднощі юнацького самовизначення.

Саме в юнацькому віці відбувається бурхливий розвиток процесів самосвідомості, становлення цілісного образу «Я», частиною якого є образ «Я — громадянин України». Громадянський аспект самосвідомості в юнацькому віці має вже доволі складну структуру: уявлення себе як громадянина своєї держави і пов'язані з цим уявлення про свої права й обов'язки, оцінка власних вчинків, рис вдачі з погляду системи суспільних та особистих громадянських цінностей. У молодіжному середовищі відбуваються складні процеси, які свідчать про зміну культурних цінностей попередніх поколінь, порушення наступності в передаванні соціокультурного досвіду. Така ситуація зумовлена низкою причин.

По-перше, економічні негаразди та значне розшарування суспільства призводять до того, що вибір життєвого шляху визначається не здібностями та інтересами молодої людини, а конкретними обставинами, гонитвою за «гарним життям» і «легкими грошима», що призводять до цинічних ціннісних настанов.

По-друге, сьогодні сім'я хоча і залишається найважливішим інститутом соціалізації, але втрачає пріоритет саме в громадянській соціалізації. Пріоритети матеріального характеру серед батьків (економічне, а іноді фізичне виживання в сучасних умовах економічної кризи) призводять до самоусунення їх від проблем громадянського становлення дитини. Батьки перестають бути беззаперечним авторитетом через те, що відбувається передача знань, настанов, цінностей не лише від батьків до дітей, а й у зворотному напрямку. Сучасна молодь швидше засвоює нові знання, опановує досягнення інформаційного суспільства, швидше за дорослих орієнтується в мінливому світі.

По-третє, набуття особистістю таких якостей, як громадянська активність та відповідальність, цілком залежать від суспільного оточення. На жаль, доволі часто в школі практикують авторитарні форми спілкування з учнями, відтак школярі починають орієнтуватися не на власні внутрішні переконання щодо відповідальної поведінки, а на зовнішній контроль з боку вчителя. Основним мотивом дотримання норм поведінки стають не переконання, а власний добробут, пасивність і пристосуванство.

Формування громадянської самосвідомості в юнацькому віці пов'язане з труднощами суб'єктивного характеру: входження в різні суспільні групи, навчання спілкуванню в цих групах, засвоєння їхніх норм і цінностей. Однак чи не найголовнішою проблемою є невідповідність між фізичною і психологічною зрілістю та соціальним статусом. Старшокласник, який досяг фізіологічної зрілості й за інтелектуальним розвитком іноді перевищує своїх наставників,

перебуває на утриманні своїх батьків, його діяльність строго регламентована дорослими, а можливості прояву ініціативи обмежені як формами шкільного життя, так і об'єктивними обставинами суспільного оточення.

§ 4. Роль сім'ї та однолітків у процесі соціалізації

4.1. Що таке сім'я. Соціалізація в сім'ї

Сім'я є одним із найголовніших соціальних інститутів у всіх суспільствах, ми часто сприймаємо її існування як щось самоочевидне і samozрозуміле. Поняття сім'ї, шлюбу, подружжя, сімейних відносин повинні розглядатись передусім у тому смисловому контексті, який закладений у законодавстві нашої країни. Конституція України (Статті 51, 52) визначає, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою, а діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

Сімейний кодекс України про сім'ю, подружжя і шлюб

Стаття 3-тя Сімейного кодексу України (редакція від 06.02.2018) передбачає, що: «1. Сім'я є первинним та основним осередком суспільства. 2. **Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.** Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. 3. Права члена сім'ї має одинока особа. 4. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.»

Очевидним є те, що з точки зору законодавця, поняття «подружжя» і «сім'я» не є тотожними. Для юридичного закріплення статусу осіб, яких звикли називати подружжям, існує юридичний термін «шлюб», визначений у статті 21-й СКУ: «1. **Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану.** 2. Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя. 3. Релігійний обряд шлюбу не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя /.../»

Шлюб є підставою для виникнення прав та обов'язків подружжя. Жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі і мають право на повторний шлюб лише після припинення попереднього шлюбу. Дружина, чоловік мають право розподілити між собою обов'язки в сім'ї. Дружина та чоловік відповідальні один перед одним, перед іншими членами сім'ї за свою поведінку в ній. Кожен з подружжя має право припинити шлюбні відносини. Держава забезпечує пріоритет сімейного виховання дитини.

Сім'я — це соціально санкціонована, відносно стійка група людей, яка об'єднана кровною спорідненістю, шлюбом або усиновленням дітей, члени якої проживають разом і економічно пов'язані між собою.

Соціалізація в сім'ї

Сім'я — первинний і тому найважливіший етап соціалізації, оскільки формує найперші і найтривкіші суспільні зв'язки. Тут людина опановує мову, засвоює головні елементи культури. Сім'я формує ідентичність людини в категоріях статі, раси, нації, релігії, певного соціального прошарку.

Соціалізація в сім'ї відбувається як унаслідок цілеспрямованого впливу дорослих, так і в результаті спостереження дитини за поведінкою всіх членів сім'ї. Дитина переймає не тільки те, що намагаються передати їй дорослі, а й неусвідомлювані батьками форми їхньої поведінки, ставлення до інших і до себе. На соціалізацію в сім'ї впливають такі чинники, як: 1) склад сім'ї; 2) позиція дитини в сім'ї (її роль у сім'ї — син/дочка, онук/онучка, старший/а брат/сестра, пасерб/пасербиця тощо); 3) основні вихователі-соціалізатори (ті члени сім'ї, які найбільше вплинули на розвиток дитини завдяки основному догляду за нею, і ті, хто були найавторитетнішими для дитини, на кого вона хотіла бути схожою); 4) стиль виховання в сім'ї; 5) особистісний, моральний і творчий потенціал родини, сукупність позитивних людських якостей дорослих членів сім'ї.

Нерідко деформація сім'ї призводить до негативних наслідків у розвитку особистості дитини. Виокремлюють два типи деформації сім'ї — структурну і психологічну. Структурна деформація сім'ї — це порушення її структурної цілісності (відсутність одного з батьків). Психологічна деформація сім'ї пов'язана з порушенням взаємин її членів, а також із прийняттям та реалізацією в сім'ї системи негативних цінностей, асоціальних установок.

4.2. Партнерські стосунки в сім'ї. Моделі влади в сім'ї

Хоча способи утворення сім'ї в різних культурах дуже різняться, існують, проте, певні правила, які організовують вибір партнера, типи сімейних зв'язків, місце проживання і моделі влади в сім'ї.

Усі суспільства обмежують коло, з якого можна вибирати собі шлюбного партнера. Правильний вибір регулюється двома типами матримоніальних норм: ендогамією та екзогамією. Ендогамія — це правила, які приписують вибирати собі подружнього партнера всередині певних суспільних груп (клас, раса, каста, віровизнання, національність, плем'я тощо). Екзогамія — це правила, що забороняють укладення шлюбу всередині певної суспільної групи. Зазвичай заборонено вступати у подружні зв'язки із членами своєї родини.

Історично відомі дві головні форми шлюбу: моногамія і полігамія. **Моногамія** — подружжя, що складається з одного чоловіка й однієї жінки. **Полігамія** — така форма подружжя, за якої у шлюб вступають більш ніж дві людини. Однією із поширених форм полігамії є полігінія, або багатоженство. Доволі рідкісною формою полігамного шлюбу є поліандрія, коли жінка стає дружиною кількох чоловіків. Такі форми шлюбу побутують у деяких суспільствах Південної Індії і Тибету. Тут вважається нормальним, коли жінка, виходячи заміж, автоматично стає дружиною усіх братів свого чоловіка.

Моделі влади в сім'ї

У різних суспільствах по-різному розподіляють владу й авторитет у сім'ї. Найпоширенішою (в часі і просторі) моделлю таких стосунків є **патріархат**, що передбачає панівну роль чоловіка в родині: головним є чоловік, а за його відсутності — старший за віком чоловік у родині.

Якщо головна роль належить жінці, то ми говоримо про **матріархат**. У чистому вигляді, як панівний тип владних стосунків у сім'ї, матріархат трапляється рідко. Проте він буває спричинений певними обставинами: зазвичай унаслідок смерті чоловіка або за його відсутності з інших причин.

В Україні, як і в інших європейських країнах, моральні та правові норми суспільства передбачають рівність прав для обох членів подружжя, таку модель сім'ї називають **егалітарною**. Цей тип сімейних стосунків останніми десятиліттями стає найпоширенішим у розвинених країнах світу.

4.4. Соціалізація серед однолітків

Соціалізація серед однолітків відбувається в школі та поза нею. Сам перехід із сім'ї до школи є для людини стресогенним чинником. У школі вона долучається до світу «чужих»: учитель трактує всіх дітей однаково, оцінює дітей за те, що вони роблять, а не за те, ким вони є. У школі діти ознайомлюються з формалізованою системою оцінювання: балами, табелями, відзнаками, грамотами. Це докорінно інша система, ніж практика неформального оцінювання в родині. У школі діти формують також багато інших умінь, що є необхідними в міжособистісних взаєминах: робити щось почергово, ділитися з іншими, бути порівнюваним(-ою) з ровесниками. Водночас, у школі та поза нею, діти знаходять компанію друзів.

Компанія друзів, на відміну від родини, складається з індивідів однакового віку й однакового суспільного статусу. Якщо суспільний статус у сім'ї особа набуває автоматично, то в групі ровесників його треба заробити. Особливістю соціалізації в компанії друзів є те, що процес соціалізації тут відбувається без будь-якого плану, на відміну від сім'ї і школи. Компанія друзів виконує функцію послаблення зв'язків дитини із сім'єю. Вона пропонує дитині додаткові моделі поведінки, норми й цінності, іноді альтернативні до тих, які пропонує сім'я.

4.5. Молодіжні субкультури

*Частина загальної культури, систему цінностей, традицій і звичаїв, притаманних великій соціальній групі, називають **субкультурою**.*

Молодіжна субкультура — це об'єднання молоді, що мають власні елементи культури, а саме: мову (сленг), зовнішню атрибутику, тексти, норми та цінності. Серед первісних суспільств і на ранніх етапах історії західних країн відносно невелика територіальна віддаленість приводила до величезних відмінностей у культурі. Племінні спільноти, розділені якоюсь сотнею кілометрів, могли мати цілком неподібні системи зовнішньої символіки, міфів і звичаїв, однак у тих самих спільнотах існував нерозривний зв'язок поколінь. Тепер просторова відмінність слабне, але наростають відмінності між поколіннями. Сучасне суспільство дозволяє вибирати між тисячами варіантів спеціалізованих установ (навчальні заклади, фірми і корпорації, урядові установи), кожна з яких ділиться на все дрібніші і спеціалізованіші субоб'єднання. Такий самий поділ відбувається і на неформальному рівні, виникає величезна кількість субкультур, зокрема й молодіжних: панки, байкери, хіпі, геймери та багато інших.

Молодіжних субкультур стає все більше, й це відбувається з двох причин:

- у сучасному суспільстві збільшується чисельність такої вікової групи, як молодь;
- темпи змін настільки швидкі, що навіть кілька років різниці створюють величезні відмінності у життєвому досвіді людей і вікова різниця у якихось чотири-п'ять років суб'єктивно відчувається, як належність до цілком різних поколінь, а тому збільшується кількість підгруп у межах молодіжної групи.

Саме тому молодіжна субкультура все більше увиразнюється, а її різновиди урізноманітнюються.